

ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБУДОВИ МІСТ І СЛОБІД, ЩО ВВІЙШЛИ ДО СКЛАДУ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ

Розглядається проблема планування населених пунктів, що ввійшли до складу Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, в контексті дослідження розвитку російської архітектури першої половини XIX ст. та виявляються загальні стилєві особливості декоративного оздоблення будівель періоду військових поселень на основі аналізу пам'яток архітектури, що збереглися донині.

Ключові слова: військові поселення кавалерії, пам'ятка архітектури, регулярне планування, класицизм.

Рассматривается проблема планировки населенных пунктов, вошедших в состав Слободско-Украинского военного поселения кавалерии, в контексте исследования развития российской архитектуры первой половины XIX ст. и выявляются общие стилевые особенности декоративного оформления зданий периода военных поселений на основе анализа памятников архитектуры, сохранившихся донныне.

Ключевые слова: военные поселения кавалерии, памятник архитектуры, регулярная планировка, классицизм.

The problem of planning of the settlements which entered on the Slobidsko-Ukrainian military settlements of the cavalry, in the context of the development of Russian architecture of the first half of the XIX-th century, is discusses and the common style features decorative design of the buildings of the period of military settlements on the basis of the analysis of the architectural monuments that have survived to today are identifies.

Key words: military settlements cavalry monument, regular planning, classicism.

Перша половина XIX ст. в історії Слобожанщини — це період функціонування восьми округів Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії, які значно вплинули на подальший розвиток регіону. Військово поселена система являла собою особливу соціально-економічну й адміністративну структуру, під час створення якої важливою складовою було масштабне будівництво, що зумовило цілковите перепланування міст і слобід, котрі ввійшли до складу військово поселених округів. Свідченням означеного процесу є пам'ятки культової та цивільної архітектури, а саме: адміністративні, громадські, промислові та житлові споруди, які збереглися донині в забудові м. Чугуїв, с. Коробочкине, с. Печеніги, с. Новопсков,

м. Сватове й інших населених пунктах сучасної Харківської та Луганської областей. Архітектурні пам'ятки періоду військових поселень, незважаючи на перебудови та зміни в зовнішньому вигляді та внутрішньому плануванні, що пов'язані із сучасним використанням, зберігають єдність архітектурних деталей, стильового рішення фасадів, лаконічні та стримані форми класицизму.

Проблема вивчення будівництва в округах військових поселень привертає увагу дослідників. У працях О. Колєватого [11], В. А. Цубенко [13], С. І. Бучастої [7], в контексті розгляду влаштування військово поселених округів, визначаються обсяги будівництва, виробництва будівельних матеріалів, перепланування населених пунктів, наводиться перелік будівель, що споруджувалися для потреб військово поселеної адміністрації. Проте доволі цікавим є дослідження особливостей планування населених пунктів, що ввійшли до складу військово поселених округів, нових прийомів використання та впорядкування простору міста, декоративного оздоблення будівель з огляду на загальноімперські тенденції в будівництві та вимоги домінуючого в першій третині ХІХ ст. стилю класицизм. Тому мета статті — виявити стильові особливості архітектури будівель та загалом містобудування доби військових поселень на основі аналізу пам'яток цивільної архітектури, що збереглися донині.

Будівництвом в округах Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії опікувалася Комісія тимчасового управління округом військового поселення. Зокрема, протягом 1817 р. були зібрані відомості про селянські садиби [1, арк. 114–117] та громадські будівлі, що ставали власністю військово поселеної адміністрації [2, арк. 132–135], оцінені їх стан та можливості подальшого використання для потреб військового поселення. Окрім того, відповідно до наказу О. А. Аракчеєва, землеміри під час складання планів населених пунктів, що ввійшли до складу військово поселених округів, повинні були позначати місце розташування подвір'їв військових поселен-господарів, поселен з резервних і діючих частин, інвалідів та тих, що не ввійшли до складу ескадронів, а також наносити лінії нового планування вулиць і зведення нових будівель [3, арк. 51, 56]. Проте власне будівництво відбувалося згідно з проектами, що надходили із Санкт-Петербурга та були затверджені безпосередньо О. А. Аракчеєвим. Такий план надійшов до командира 2-ї уланської дивізії Г. І. Лісаневича восени 1818 р. разом з докладним описом, за яким мало здійснюватися будівництво будинків для військових поселен-господарів. Причому спорудження нових будівель, як житлових, так і громадських та адміністративних, мало відбуватися в одну лінію, що сприяло б формуванню регулярного планування населених пунктів [3, арк. 59]. Окрім того, в жовтні 1820 р. було вида-

но наказ по корпусу поселених військ, згідно з яким заборонялося спорудження будь-яких будівель, що не передбачені затвердженням плану забудови військових поселень, без попереднього надання плану майбутньої споруди й економічних розрахунків щодо її зведення, на розгляд О. А. Аракчеєва [5; с. 139-140].

Таким чином, будівництво посідало пріоритетне місце в роботі Комісії тимчасового управління округом військового поселення під час створення Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії, з одного боку, та відбувалося під безпосереднім керівництвом та постійним контролем графа Аракчеєва — з іншого. Проте державне регулювання будівництва було характерним не лише для військово-поселеної системи, а й загалом для Російської імперії початку ХІХ ст. Так, у грудні 1762 р. була створена Комісія для впорядкування міст Санкт-Петербурга й Москви з метою управління забудовою двох столиць, проте згодом її функції розширилися до масштабів усієї держави, і Комісія складала плани забудови багатьох російських міст [12, с. 341]. На допомогу губернським та міським архітекторам під час роботи з означеними планами видавалися альбоми з детальними кресленнями фасадів як громадських, так і приватних будівель [8, с. 293]. Слід зазначити, що в основі затверджених планів була сувора регулярна схема розташування вулиць і площ, забудова вулиць відбувалася лише по червоній лінії. Центральні площі обрамлювалися ансамблями з громадських та палацових будівель. Місто розглядалося архітекторами як єдина композиція, причому широкий містобудівний підхід впливав на проектування окремих споруд — чіткі геометричні лінії фасадів підкреслювали регулярність простору міста [6, с. 166–167]. Означені тенденції яскраво виявилися й у плануванні військових поселень. Проте, якщо в цивільному будівництві так будували нові міста або нові квартали вже існуючих, для військово-поселеної системи характерною була зміна історично сформованої містобудівної системи на регулярне планування. Зазначений процес достатньо виразно простежується під час розгляду планів м. Чугуїв, який був центром восьми округів Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, датованих 1817 та 1834 рр., тобто до входження міста до складу військово-поселеної системи та після перетворення його на військове поселення (рис. 1-2). Слід зазначити, що місто продовжувало розвиватися у своїх колишніх межах, окрім того, міські вулиці та провулки загалом зберігали своє місцерозташування, проте з кривих та неправильних вони перетворювалися на впорядковані, прямолінійні вулиці, що перетиналися під прямими кутами та утворювали прямокутні квартали. Окрім того, були виділені три центральні майдани — організуючий елемент архітектурного ансамблю міста. Причому регулярно забудовували не

лише центральну частину міста, але й периферійні райони та слободи, що розташовувалися поблизу міста, наприклад, Зачугівка або Осинівка. Отже, місто набувало регулярного планування завдяки пристосуванню історично сформованої забудови до нових прийомів організації простору міста, а вулиці, що виникали та розвивалися окремо одна від іншої, тепер ставали складовими єдиного міського ансамблю.

Хоча найбільшу кількість нових будівель зводили в населених пунктах, де розміщувалися штаб-квартири полків 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій, будівництво відбувалося і в інших селищах та слободах, що утворювали військово поселенні округи, інформацію про темпи й об'єми якого містять щорічні звіти по військових поселеннях [4, с. 91–112]. Таким чином, кожен із восьми округів Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії складався з населених пунктів, об'єднаних не лише спільністю адміністративної, економічної структури, але й стильового рішення — міста і слободи мали регулярне планування, будівлі — подібні архітектурні форми й оздоблення.

Архітектори періоду класицизму виробили нові прийоми в проектуванні й оздобленні будівель, зокрема сприйняття міста як єдиного ансамблю спричинило збільшення довжини головних фасадів споруд, що утворювали парадну забудову вулиць і майданів. Окрім того, особливостями архітектурної композиції першої третини XIX ст. є вільне трактування форм колонади і портиків, арок та їх поєднання як елементів складніших композицій фасадів, чергування

Рис. 1

Рис. 2

означених елементів з ділянками рівної стіни, розподілення площини стіни на декілька архітектурних об'ємів, що утворюють єдину композицію фасадів [9, с. 517]. Особливого значення в архітектурі класицизму набув ордер — портики, лоджії, галереї та колони форми формували конструктивну систему будівлі з колонами, що утримували антаблемент та інші навантаження. Водночас використовували візуальну конструктивність ордеру — пілястри та напівколони утворювали на фасаді будівлі «ордерний» каркас, який контрастував з площиною стіни. Окрім того, достатньо поширеним було застосування класичних елементів без вертикального членування, таких як карнизи, антаблементи, фронтони, сандрики [6, с. 167]. Слід зазначити, що архітектурні прийоми, розроблені архітекторами під час будівництва в Санкт-Петербурзі та Москві, застосовувалися на поч. ХІХ ст. під час забудови провінційних міст [9, с. 511] та яскраво проявилися в архітектурі військових поселень.

У процесі детального розгляду пам'яток цивільної та промислової архітектури періоду існування Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії можна виявити загальні принципи їх архітектурного рішення, а саме: спільні для означених будівель прийоми декорування фасадів, оздоблення віконних та дверних отворів, власне конструкцій споруд. Насамперед слід відзначити, що донині в містах та селищах Харківської та Луганської областей збереглися житлові будинки для офіцерів та будинки — «связи» для військових поселенців-господарів, адміністративні будівлі, громадські споруди, промислові та складські приміщення, тобто різноманітні будівлі, які надають змогу уявити будівництво в округах військового поселення кавалерії, зокрема декоративне оздоблення споруд.

У період військових поселень зводили будівлі простої, прямокутної форми, із цегли або дерева, фасади штукатурили, зазвичай одноповерховими, доволі часто з цоколем поверхом, рідше — з мезоніном та двоповерховими. Винятком є споруда штабів вій-

Рис. 3

ськових поселень (нині — один з відділів Чугуївського художньо-меморіального музею ім. І. Ю. Рєпіна), центральна частина якої є двоповерховою із цокольним поверхом, а два Г-подібні крила — триповерхові. Характерним було також будівництво споруд із декількох елементів, наприклад, будинок бригадної та полкової канцелярії (нині — БДЮТ, м. Чугуїв), що складався із центральної двоповерхової частини та бокових одноповерхових. Поділ споруди на поверхи мав своє відображення в декорі фасадів. Зокрема, цокольні та перші поверхи у двоповерхових будівлях виконували «під руст», тобто стіни штукатурили таким чином, щоб поверхня здавалася викладеною з рустів — грубо оброблених каменів (рис. 4). Горизонтальне членування фасадів відбувалося також за допомогою карниза, який міг розмежовувати поверхи, підкреслювати лінію розташування вікон. Вертикальне членування фасадів відбувалося за допомогою лопаток, а кути будинків прикрашалися рустованими лопатками. Наприклад, головний фасад будівлі, в якій розташовувалася школа кантоністів, за допомогою рустованих лопаток поділявся на три частини: центральну, з трьома прямокутними вікнами, на першому поверсі та входом до будівлі на цокольному поверсі, тоді як кожна з бокових частин першого поверху була прикрашена венеціанським вікном, а на цокольному — парною кількістю вікон (рис. 3). Таким чином, формування композиції фасаду в будівлях періоду військових поселень відбувалося за допомогою таких декоративних елементів, як лопатка та карниз, що дозволяли виокремити із загальної площі стіни декілька частин, які мали різне декоративне оздоблення, проте були пов'язані єдиним композиційним рішенням.

Для архітектури класицизму характерне поступове спрощення декоративного оздоблення, тому головними елементами фасаду, крім вищезазначених карнизів та лопаток, були фронтон, вікно та двері. Фронтони могли завершувати як головні, так і бокові фасади.

Рис. 4

Площину фронтона прикрашали карнизи та слухове вікно, зазвичай напівкруглої форми, однак донині збереглися будівлі, зі слуховими вікнами іншої форми та розмірів. Так, у будинках — «св'язях» для військових заселенців слухове вікно розташовувалося в напівциркульній ніші (рис. 5), в будівлі майстерень, що збереглася донині в с. Новопсков, на фронтонах розміщували слухові вікна круглої форми (рис. 6).

Оскільки архітектура класицизму передбачала достатньо лаконічний та стриманий декор і водночас потребувала акцентувати центральну частину фасаду будинку, то нерідко саме вікно являло собою центр композиції фасаду, тому кількість вікон на головних фасадах була непарною [10, с. 20], про що свідчать будівлі періоду Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії (рис. 3-6).

Для споруд періоду військових поселень, як і загалом архітектури класицизму, були характерними вікна різної форми та декількох видів, зокрема просте прямокутне вікно, напівциркульне та флорентійське вікно; на цокольних поверхах розташовували розпластані вікна — у ширину більші, ніж у висоту. Вікна різних поверхів мали однакову ширину та розташовувалися по вертикальних осях фасадів [10, с. 20] причому їх форма й оздоблення могли бути різними. Так, вікна цокольних поверхів прикрашали елементами русту (рис. 3-4) або рельєфно вираженим замком, тоді як віконні отвори як прямокутної, так і напівциркульної форм надземних поверхів декорували сандриками, підвіконня — підвіконною плитою, профільованою криволінійним обломом.

Конструктивне рішення входу до будівлі могло бути двох видів: у вигляді дверей, прикрашених карнизом або фронтоном та доповнених сходами — оскільки споруди, зазвичай, мали цокольний поверх та складнішої конструкції. Наприклад, входом до будинку штабів військових поселень (м. Чугуїв) слугував портик, що виступав уперед, утворений масивними рустованими стовпами.

Слід зазначити, що будівлі періоду військових поселень мають доволі просту архітектуру. Лише декілька будівель, які збереглися донині, мають ордерну архітектуру, зокрема будівля Покровського собору (м. Чугуїв), конструкція й оздоблення якої відповідають вимогам доричного ордеру; елементи тосканського ордеру використано під час будівництва будівлі полкової та бригадної канцелярії (м. Чугуїв — сучасний БДЮТ) та двох корпусів будинку для ескадронної школи, ескадронного комітету й ескадронних лавок (с. Коробочкине, Чугуївський р-н). Проте позбавлення споруд пишного декоративного оздоблення було характерним для провінційного будівництва, до якого належить і будівництво в округах Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, яке розміщувалося далеко від культурних центрів Російської імперії.

Рис. 5

Рис. 6

Отже, будівництво посідало достатньо важливе місце під час створення Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії. Зведення нових будівель та перепланування населених пунктів, що ввійшли до складу військово поселених округів, відбувалося за «взірцевими» планами, надісланими із Санкт-Петербурга, які відображали нові прийоми впорядкування простору міста, розробленими російськими архітекторами на початку XIX ст., зокрема формування регулярного планування населених пунктів та сприйняття міста як єдиного архітектурного ансамблю. Зведення та декоративне оздоблення будівель періоду військових поселень відбувалося відповідно до стилю класицизм, що панував в архітектурі Російської імперії кінця XVIII — першої половини XIX ст., тому архітектурні пам'ятки, що збереглися й донині, мають спільні ознаки в побудові композиції головних та бічних фасадів, декоративному обрамленні віконних та дверних отворів. В архітектурі військових поселень, як

загалом російській архітектурі початку XIX ст., яскраво простежується прагнення до спрощення, мінімізації архітектурного декору.

Таким чином, будівництво в округах Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії відбувалося відповідно до традицій та нових тенденцій, що виникли в архітектурі та містобудуванні Російської імперії першої половини XIX ст., тому пам'ятки цивільної архітектури доби військових поселень відзеркалено не лише становлення та розвиток військово поселеної системи, але й художні смаки першої половини XIX ст.

Перспективи подальшого дослідження теми пов'язані з детальним вивченням кожної окремої пам'ятки архітектури періоду військового поселення та порівняльним аналізом будівель, що мали однакове первісне призначення, проте були зведені в різних округах Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, з метою виявлення регіональних особливостей у будівництві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Харківської області. — Ф.3. — Оп. 32. — Спр. 252 — 120 ар.
2. Державний архів Харківської області. — Ф.3. — Оп. 32. — Спр. 253 — 116 ар.
3. Державний архів Харківської області. — Ф.3. — Оп. 32. — Спр. 256. — 110 ар.
4. Отчет по военным поселениям за 1826 год. — СПб.: Типография Главного Штаба Его императорского Величества по военному поселению, 1827. — 112 с.
5. Приказы главного над военными поселениями начальника генерала графа Аракчеева по корпусу военных поселений 1820 года. — СПб., 1821. — 423 с.
6. Архитектура гражданских и промышленных зданий. В 5-ти томах — Т. 1. — Гуляницкий Н. Ф. История архитектуры / Н. Ф. Гуляницкий. — М., 1984. — 334 с.
7. Бучаста С. І. Початок створення інфраструктури міста Чугуєва як центру військового поселення (1817–1826 рр.)/ С. І. Бучаста // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. — Вип. 28. — Переяслав-Хмельницький, 2012. — С. 54–61
8. Всеобщая история архитектуры. — Т. 6 — Архитектура России, Украины и Белоруссии. XIV — первая половина XIX вв./ Под ред. П. Н. Максимова. — М., 1968. — 568 с.
9. История русской архитектуры / Под ред. В. А. Виноград. — М.: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1956. — 614 с.
10. Киселев И. А. Архитектурные детали в русском зодчестве XVIII–XIX ст. Справочник архитектора реставратора/ И. А. Киселев. — М.: АКАДЕМИЯ, 2005. — 496 с.
11. Колеватов О. Будівництво в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині XIX ст. / О. Колеватов // Сіверянський літопис. — 2009. — №1. — С. 79–86
12. Пилявский В. И. История русской архитектуры / В. И. Пилявский, А. А. Тиц, Ю. С. Ушаков. — Л.: Стойиздат, 1984. — 511 с.
13. Цубенко В. Л. Територіальний устрій Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. 1817–1857 рр./ В. Л. Цубенко// Інтелігенція і влада: громадсько-політичний науковий збірник. — Вип. 7. — Серія: Історія. — Одеса: Астропринт, 2006. — С. 77–87